

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

ВЕСТНИК

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ
НАУК РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
Қазақстан Республикасының
Ұлттық ғылым академиясының
Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің

THE BULLETIN

THE NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN
Abai Kazakh National Pedagogical
University

PUBLISHED SINCE 1944

2(402)

JANUARY – FEBRUARY 2023

ALMATY, NAS RK

Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan

БАС РЕДАКТОР:

ТҮЙМЕБАЕВ Жансейіт Қансейітұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан)

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

БИЛЯЛОВ Дархан Нұрланұлы, PhD, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 2**

ҒАЛЫМ ХАТШЫ:

ӘБІЛҚАСЫМОВА Алма Есімбекқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ Педагогикалық білімді дамыту орталығының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 2**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

САТЫБАЛДЫ Әзімхан Әбілқайырұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Экономика институтының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Әбдіжапар Жұманұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Халықаралық инновациялық технологиялар академиясының президенті (Алматы, Қазақстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Киево-Могилян академиясы» ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі (Киев, Украина), **Н = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және менеджмент университетінің кәсіптік білім берудің педагогикасы және психологиясы кафедрасының меңгерушісі (Мәскеу, Ресей), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Ләззат Мықтыбекқызы, экономика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Астана, Қазақстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Қуатқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті педагогика кафедрасының меңгерушісі (Қарағанды, Қазақстан), **Н = 3**

БУЛАТБАЕВА Құлжанат Нұрымжанқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының бас ғылыми қызметкері (Астана, Қазақстан), **Н = 2**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей білім академиясының академигі, «Білім берудегі стандарттар және мониторинг» журналының бас редакторы (Мәскеу, Ресей), **Н = 2**

ЕСІМЖАНОВА Сайра Рафихевна, экономика ғылымдарының докторы, Халықаралық бизнес университетінің профессоры, (Алматы, Қазақстан), **Н = 3**

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы». ISSN 2518-1467 (Online), ISSN 1991-3494 (Print).

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.). Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде 12.02.2018 ж. берілген

№ 16895-Ж мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Тақырыптық бағыты: *әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерге арналған.*

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 300 дана.

Редакцияның мекен-жайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., тел.: 272-64-39
<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2023
Типографияның мекен-жайы: «Аруна» ЖК, Алматы қ., Мұратбаев көш., 75.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

ТУЙМЕБАЕВ Жансент Кансейтович, доктор филологических наук, профессор, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

БИЛЯЛОВ Дархан Нурланович, PhD, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального педагогического университета им. Абая (Алматы, Казахстан), **Н = 2**

УЧЕНЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

АБЫЛКАСЫМОВА Алма Есимбековна, доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК, директор Центра развития педагогического образования КазНПУ им. Абая (Алматы, Казахстан), **Н = 2**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

САТЫБАЛДИН Азимхан Абылкаирович, доктор экономических наук, профессор, академик НАН РК, директор института Экономики (Алматы, Казахстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Абдижапар Джуманович, доктор экономических наук, профессор, почетный член НАН РК, президент Международной академии инновационных технологий (Алматы, Казахстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой Национального университета «Киево-Могилянская академия» (Киев, Украина), **Н = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики и психологии профессионального образования Московского государственного университета технологий и управления имени К. Разумовского (Москва, Россия), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Ляззат Мыктыбековна, доктор экономических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Куатовна, доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой педагогики Карагандинского университета имени Е.А. Букетова (Караганда, Казахстан), **Н=3**

БУЛАТБАЕВА Кулжанат Нурымжановна, доктор педагогических наук, профессор, главный научный сотрудник Национальной академии образования имени Ы. Алтынсарина (Астана, Казахстан), **Н = 3**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии образования, главный редактор журнала «Стандарты и мониторинг в образовании» (Москва, Россия), **Н=2**

ЕСИМЖАНОВА Сайра Рафихевна, доктор экономических наук, профессор Университета международного бизнеса (Алматы, Казахстан), **Н = 3**

«Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан». ISSN 2518-1467 (Online), ISSN 1991-3494 (Print).

Собственник: ООО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы).
Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации Министерства информации и коммуникаций и Республики Казахстан
№ 16895-Ж, выданное 12.02.2018 г.

Тематическая направленность: *посвящен исследованиям в области социальных наук.*

Периодичность: 6 раз в год.

Тираж: 300 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, тел. 272-64-39

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© Национальная академия наук Республики Казахстан,

2023 Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75.

EDITOR IN CHIEF:

TUIMEBAYEV Zhansait Kanseitovich, Doctor of Philology, Professor, Honorary Member of NAS RK, Rector of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan).

DEPUTY CHIEF DIRECTOR:

BILYALOV Darkhan Nurlanovich, Ph.D, Honorary Member of NAS RK, Rector of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 2**

SCIENTIFIC SECRETARY:

ABYLKASSYMOVA Alma Esimbekovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Executive Secretary of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 2**

EDITORIAL BOARD:

SATYBALDIN Azimkhan Abilkairovich, Doctor of Economics, Professor, Academician of NAS RK, Director of the Institute of Economics (Almaty, Kazakhstan), **H = 5**

SAPARBAYEV Abdizhapar Dzhumanovich, Doctor of Economics, Professor, Honorary Member of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology (Almaty, Kazakhstan) **H = 6**

LUKYANENKO Irina Grigor'evna, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of the National University "Kyiv-Mohyla Academy" (Kiev, Ukraine) **H = 2**

SHISHOV Sergey Evgen'evich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Professional Education of the Moscow State University of Technology and Management named after K. Razumovsky (Moscow, Russia), **H = 4**

SEMBIEVA Lyazzat Maktybekova, Doctor of Economic Science, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 3**

ABILDINA Saltanat Kuatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy of Buketov Karaganda University (Karaganda, Kazakhstan), **H = 3**

BULATBAYEVA Kulzhanat Nurymzhanova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the National Academy of Education named after Y. Altynsarin (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 2**

RYZHAKOV Mikhail Viktorovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, academician of the Russian Academy of Education, Editor-in-chief of the journal «Standards and monitoring in education» (Moscow, Russia), **H = 2**

YESSIMZHANOVA Saira Rafikhevna, Doctor of Economics, Professor at the University of International Business (Almaty, Kazakhstan), **H = 3**.

Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

ISSN 2518-1467 (Online), ISSN 1991-3494 (Print).

Owner: RPA «National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan» (Almaty). The certificate of registration of

a periodical printed publication in the Committee of information of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan **No. 16895-Ж**, issued on 12.02.2018.

Thematic focus: *it is dedicated to research in the field of social sciences.*

Periodicity: 6 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 220, Almaty, 050010, tel. 272-64-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,

2023 Address of printing house: ST «Aruna», 75, Muratbayev str, Almaty.

МАЗМҰНЫ

ПЕДАГОГИКА

Ә.И. Әбілғаева, А.Ж. Нурсафина БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРІН ЦИФРЛЫҚ КОНТЕНТТЕРДІ ПАЙДАЛАНУҒА КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ	11
Д.О. Айтенова, А.П. Мынбаева, Г.А. Белгибаева ЖОО “ҚАЗАҚ ӘДБИЕТІ ТАРИХЫ” КУРСЫН ОҚЫТУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМДАР	25
Ш.Ж. Арзымбетова, А.К. Оралбекова, С.Л. Махмудова, К.И. Махмутова ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГТАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ– КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ (АКТ) ПАЙДАЛАНУ ДАЯРЛЫҒЫ	37
Ж.М.-А. Асылбекова, Т.Ә. Әпендиев, В.В. Козина ҚАЗАҚСТАНДА ҰЛТТЫҚ ИНДУСТРИЯЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ІРКТЕУ ЖӘНЕ ДАЯРЛАУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ (1917–1926 жж.)	48
К.Г. Балгинбаева, А.М. Мубараков ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ӘРЕКЕТІН БАСҚАРУ	67
А.А. Досқараева, О.Х. Мұхатова, А.К. Шашаев, Р. Жәлікқызы XIX ҒАСЫРДЫҢ II ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМ ФЕНОМЕНІ	79
Г.Т. Ерусланова, М.К. Джандильдинов, Ж. Жылтырова, М. Аймағамбетова, А. Бахтияр ОҚУШЫЛАРДЫ ТОПТАСТЫРУДЫҢ ЫНТАЛАНДЫРУШЫ ӘЛЕУЕТІ (A2 ДЕҢГЕЙІ)	98
Р. Жилмағамбетова, А. Мубараков, Ж. Копеев, А. Алимгагамбетова ЖЕКЕ БЕЙІМДЕЛГЕН ОҚЫТУ ЖҮЙЕЛЕРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ОҚУ ПРОЦЕСІН БАСҚАРУ	115
С.Ж. Ибадуллаева, Л.Б. Раманова, Н.Д. Андреева, М.Т. Сулейменова, Ж.Ж. Избасарова КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУДЕ БИОЛОГ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУ ҮРДСІНДЕ КӘСІБИ ҚҰЗРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	123
А.А. Калиева, Л.Е. Базарбаева, Х.Т. Кенжебек ФИЗИКА КУРСЫНДА ВЕКТОРЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ЭЛЕКТРОДИНАМИКА ЕСЕПТЕРІН ШЕШУ ӘДІСТЕМЕСІ	134
Б.С. Қапсан, К.А.Жумагулова, А.Д. Майматаева БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МӘДЕНИЕТІН ІС-ӘРЕКЕТ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	148
Э. Қауынбаева, С.В. Суматохин, М.Б. Аманбаева, Д.У. Сексенова, А.К. Даменова АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ БИОЛОГ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЦИФРЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	157
Г. Мұхаметқалиева, Г. Балтабаева, А. Алипбаева, Ж. Жумалиева, А.Т. Бакитов ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	170
К. Мухтарқызы, Г.М. Абильдинова, Б.У. Қуанбаева МЕКТЕПТЕ ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ	182
Р.К. Садықова, Ш.С. Қуанышбаева, А.А. Есімова СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕТ ТІЛІН ОҚУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ	194
Н.Н. Салыбекова, Ғ.И. Исаев, А.И. Исаев, А.А. Қонаршаева БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ СЫНЫПТАН ТЫС ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ (ӨСІМДІКТЕР БӨЛІМІ МЫСАЛЫНДА)	207
Б.Б. Саримбаева, Г.У. Кеубасова, Р.Ш. Избасарова, Р. Джунусова РЕФЛЕКСИЯ ҚАБІЛЕТІН ДАМУҒА ҮШІН БИОЛОГИЯ СТУДЕНТТЕРІН ӘДІСТЕМЕЛІК ДАЙЫНДАУДА КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	221
Б.Т. Темірхан, М.Т. Велямов	

БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСІ (СӘБІЗ СЫҒЫНДЫСЫНАН ПЕКТИН ҚҰРАМДЫ ЭКСТРАКТИНІ АЛУ МЫСАЛЫНДА).....	231
К.Т. Туенбаева, А.С. Уалтаева, Н.Ш. Көлбаев ЭЛЕКТРОНДЫҚ КІТАПХАНАНЫҢ ИНФОЛОГИЯЛЫҚ МОДЕЛІНІҢ ПЕДАГОГИКАДАҒЫ МӘНІ.....	243

ЭКОНОМИКА

А.А. Абдикадилова, Л.М. Сембиева, Ж.Т. Темірханов ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ: БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰЖАТТАРҒА ШОЛУ.....	255
С.Н. Абиева, М.А. Қанабекова, А.М. Сапарбаева ҚАЗАҚСТАНДА САЛЫҚ САЛУ РЕЖИМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ТАЛДАУ.....	266
Л.Т. Ақильжанова, А.М. Рахметова, Н.К. Саркулова, Г.А. Райханова ӨНІРДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ (ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ).....	278
Г.Н. Аппақова, Д.Б. Калтаева, Г.А. Муратбаева, Е.Н. Несіпбеков, Г.Е. Керімбек КОМПАНИЯНЫҢ АҚША АҒЫНДАРЫН БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАСЫМДЫЛЫҚТАРЫ.....	289
М.Т. Баймағанбетова МҮНАЙ БАҒАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ НАҚТЫ ВАЛЮТА БАҒАМЫНА ҰЗАҚ МЕРЗІМДЕГІ ӨСЕРІН ТАЛДАУ.....	300
З.Р. Башу, Л.М. Сембиева, С.К. Тажикенова, Г. Тажбенова, Б.А. Жұматаева МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ҮШІН СТРАТЕГИЯЛЫҚ АУДИТ ҚАЖЕТТІЛІГІ.....	310
Г.М. Бейсембаева, В.П. Шеломенцева, Ж.К. Алтайбаева, Г.К. Бейсембаева, Э.Е. Ахметова КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҮРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	322
А.Ж. Бұхарбаева, Г.Н. Бисембаева, А.К. Оралбаева, Р.К. Айтманбетова, Б.К. Нурмағанбетова ЦИФРЛАНДЫРУ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ЖАНДАНДЫРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ.....	333
Н.А. Гумар, М.Д. Каримова, А.А. Мауқенова, А.П. Бейсенов, У.С. Ерназарова ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАҒА КӨШҮ САЯСАТЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫН БАҒАЛАУ.....	344
Б.М. Жұрынов ЖОБАЛАР АРҚЫЛЫ СЕРІКТЕСТІК БИЗНЕС ЖЕЛІЛЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	354
З.О. Имамбаева, А.А. Айдаралиева, М.Д. Сайымова, Ж.З. Баймұқашева, Д.А. Бекешева ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ САЛАЛАРЫН ЦИФРЛАНДЫРУ.....	377
А. Ксембаева, Ж. Бабажанова, С. Серикбаев, Б. Қуантқан, Б. Шошай ӨНІРДІҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ТҮРАҚТЫ ДАМУЫ БАҒЫТТАРЫ.....	389
Yildirim Kürşat, T.Ə. Əpenдиев, O. Қуанбай ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	402
Г.С. Мукина, М.Б. Султанова, Г.Д. Баяндина, Л.З. Паримбекова, А.К. Бақпаева ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ӨЗГЕРМЕЛІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОРТАҒА ДАЙЫНДЫҒЫН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕМЕСІ: ҚАРЖЫЛЫҚ-БАСҚАРУ АСПЕКТІСІ.....	416
Г.А. Рахимжанова АДАМИ КАПИТАЛ ТИІМДІЛІГІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	430
Ф.Д. Салқынбаева, Г.Ж. Таяуова, М.Д. Сайымова, Г.Б. Абдишова, А.А. Мақенова ЖАСТАР КӘСІПКЕРЛІГІН ДАМУЫ ЖАСТАР ЖҰМЫССЫЗДЫҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫН ШЕШУДІҢ ТИІМДІ ТӘСІЛІ.....	440
Т.С. Соқира, Ж.Ж. Бельгибаева, Х.Н. Сансызбаева, Л.Ж. Аширбекова, Г.С. Смағұлова, ПАНДЕМИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРГЕ ӨСЕРІН БАҒАЛАУ.....	451
Р.Ш. Тахтаева, М.А. Баяндин, Г.К. Демеуова, А.О. Алиева, М.К. Шакибаев ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ БӨСЕКЕГЕ ҚАБЫЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТТІ КАЛЫПТАСТЫРУ.....	463

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Ә.И. Әбілғаева, А.Ж. Нурсафина ДИДАКТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ– БИОЛОГОВ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТА.....	11
Д.О. Айтенова, А.П. Мынбаева, Г.А. Белгибаева МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРЕПОДАВАНИЮ КУРСА «ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ» В ВУЗАХ.....	25
Ш.Ж. Арзымбетова, А.К. Оралбекова, С.Л. Махмудова, К.И. Махмудова ГОТОВНОСТЬ ПЕДАГОГОВ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИНФОРМАЦИОННО–КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ИКТ) В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	37
Ж.М.-А. Асылбекова, Т.А. Апендиев, В.В. Козина К ВОПРОСУ О ПОДБОРЕ И ПОДГОТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНДУСТРИАЛЬНЫХ КАДРОВ В КАЗАХСТАНЕ (1917–1926 гг.).....	48
К.Г. Балгинбаева, А.М. Мубараков УПРАВЛЕНИЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЦИФРОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ.....	67
А.А. Доскараева, О.Х. Мухатова, А.К. Шашаев, Р. Жәліқызы ФЕНОМЕН УЧИТЕЛЯ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ II ПОЛОВИНЫ XIX-НАЧАЛА XX ВЕКОВ.....	79
Г.Т. Ерсұлтанова, М.К. Джандильдинов, Ж. Жылытырова, М. Аймагамбетова, А. Бахтияр МОТИВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ГРУППОВОГО ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ (УРОВЕНЬ А2)	98
Р. Жилмагамбетова, А. Мубараков, Ж. Копеев, А. Алимагамбетова УПРАВЛЕНИЕ ПРОЦЕССОМ ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АДАПТИВНЫХ ПЕРСОНАЛИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ ОБУЧЕНИЯ.....	115
С.Ж. Ибадуллаева, Л.Б. Раманова, Н.Д. Андреева, М.Т. Сулейменова, Ж.Ж. Избасарова ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ–БИОЛОГОВ ПРИ ПОЛИЯЗЫЧНОМ ОБУЧЕНИИ.....	123
А.А. Калиева, Л.Е. Базарбаева, Х.Т. Кенжебек МЕТОДИКА РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ЭЛЕКТРОДИНАМИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВЕКТОРОВ В КУРСЕ ФИЗИКИ.....	134
Б.С. Каплан, К.А.Жумагулова, А.Д. Майматаева ФОРМИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ ЧЕРЕЗ ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.....	148
Э. Кауынбаева, С.В. Суматохин, М.Б. Аманбаева, Д.У. Сексенова, А.К. Даменова ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ–БИОЛОГОВ ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	157
Г. Мухаметкалиева, Г. Балтабаева, А. Алипбаева, Ж. Жумалиева, А. Т. Бакитов МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ОСОБЕННОСТЕЙ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ.....	170
К. Мухтарқызы, Г.М. Абильдинова, Б.У. Куанбаева ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ НА УРОКАХ ФИЗИКИ В ШКОЛЕ.....	182
Р.К. Садыкова, Ш.С. Куаньшбаева, А.А. Есимова ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ.....	194
Н.Н. Салыбекова, Г.И. Исаев, А.И. Исаев, А.А. Конаршаева МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕКЛАССНОГО ОБУЧЕНИЯ В БИОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ (НА ПРИМЕРЕ ОТДЕЛА РАСТЕНИЙ).....	207
Б.Б. Саримбаева, Г.У. Кеубасова, Р.Ш. Избасарова, Р. Джунусова ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ КЕЙСОВ В МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ–БИОЛОГОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СПОСОБНОСТИ К РЕФЛЕКСИИ.....	221
Б.Т. Темирхан, М.Т. Велямов	

СПОСОБ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ, ОСНОВАННЫЙ НА ИСПОЛЬЗОВАНИИ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ (НА ПРИМЕРЕ ПОЛУЧЕНИЯ ПЕКТИНОСОДЕРЖАЩЕГО ЭКСТРАКТА ИЗ ЭКСТРАКТА МОРКОВИ).....	231
К.Т. Туенбаева, А.С. Уалтаева, Н.Ш. Колбаев	
ЗНАЧЕНИЕ ИНФОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ЭЛЕКТРОННОЙ БИБЛИОТЕКИ В ПЕДАГОГИКЕ.....	243

ЭКОНОМИКА

А.А. Абдикадирова, Л.М. Сембиева, Ж.Т. Темирханов	
ПОКАЗАТЕЛИ РАЗВИТИЯ НАУКИ: ОБЗОР ПРОГРАММНЫХ ДОКУМЕНТОВ.....	255
С.Н. Абиева, М.А. Канабекова, А.М. Сапарбаева	
АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ РЕЖИМОВ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	266
Л.Т. Акильжанова, А.М. Рахметова, Н.К. Саркулова, Г.А. Райханова	
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ В РЕГИОНЕ (КАЗАХСТАН И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ).....	278
Г.Н. Аппакова, Д.Б. Калтаева, Г.А. Муратбаева, Е.Н. Несипбеков, Г.Е. Керимбек	
ОСНОВНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ УПРАВЛЕНИЯ ДЕНЕЖНЫМИ ПОТОКАМИ КОМПАНИИ.....	289
М.Т. Баймаганбетова	
АНАЛИЗ ДОЛГОСРОЧНОГО ВЛИЯНИЯ ИЗМЕНЕНИЙ ЦЕН НА НЕФТЬ НА РЕАЛЬНЫЙ ОБМЕННЫЙ КУРС.....	300
З.Р. Башу, Л.М. Сембиева, С.К. Тажикенова, Г. Тажбенова, Б.А. Жуматаева	
НЕОБХОДИМОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО АУДИТА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СРЕДСТВ.....	310
Г.М. Бейсембаева, В.П. Шеломенцева, Ж.К. Алтайбаева, Г.К. Бейсембаева, Э.Е. Ахметова	
ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ.....	322
А.Ж. Бухарбаева, Г.Н. Бисембаева, А.К. Оралбаева, Р.К. Айтманбетова, Б.К. Нурмаганбетова	
ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК СПОСОБ АКТИВИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ.....	333
Н.А. Гумар, М.Д. Каримова, А.А. Маукенова, А.П. Бейсенов, У.С. Ерназарова	
ОЦЕНКА РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ ПО ПЕРЕХОДУ В ЦИФРОВУЮ ЭКОНОМИКУ.....	344
Б.М. Журьнов	
ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПАРТНЁРСКИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СЕТЕЙ ЧЕРЕЗ ПРОЕКТЫ.....	354
З.О. Имамбаева, А.А. Айдаралиева, М.Д. Сайымова, Ж.З. Баймукашева, Д.А. Бекешева	
ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА.....	377
А. Ксембаева, Ж. Бабажанова, С. Серикбаев, Б. Қуантқан, Б. Шошай	
НАПРАВЛЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕГИОНА.....	389
Yildirim Kürşat, T.A. Апендиев, О. Қуанбай	
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ.....	402
Г.С. Мукина, М.Б. Султанова, Г.Д. Баяндина, Л.З. Паримбекова, А.К. Бакпаева	
МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ГОТОВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА К ИЗМЕНЧИВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ: ФИНАНСОВО-УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	416
Г.А. Рахимжанова	
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА.....	430
Ф.Д. Салкынбаева, Г.Ж. Таяуова, М.Д. Сайымова, Г.Б. Абдишова, А.А. Макенова	
РАЗВИТИЕ МОЛОДЕЖНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖНОЙ БЕЗРАБОТИЦЫ.....	440
Т.С. Сокира, Ж.Ж. Бельгибаева, Х.Н. Сансызбаева, Л.Ж. Аширбекова, Г.С. Смагулова	
ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ПАНДЕМИИ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ.....	451
Р.Ш. Тахтаева, М.А. Баяндин, Г.К. Демеуова, А.О. Алиева, М.К. Шакибаев	
ФОРМИРОВАНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ФАКТОРА ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ТУРИНДУСТРИИ КАЗАХСТАНА.....	463

CONTENTS

PEDAGOGY

A. Abiltayeva, A. Nursafina DIDACTIC SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS –BIOLOGISTS FOR THE USE OF DIGITAL CONTENT.....	11
D. Aitenova, A. Mynbaeva, G. Belgibaeva METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS ON TEACHING THE COURSE "HISTORY OF KAZAKH LITERATURE" OF THE UNIVERSITY OF UNIVERSITY.....	25
Sh.Zh. Arzymbetova, A.K. Oralbekova, S.L. Makhmudova, K.I. Mahmutova READINESS OF TEACHERS TO USE INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) IN CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION.....	37
Zh.M. Asylbekova, T.A. Apendiyev, V.V. Kozina TO THE QUESTION OF THE SELECTION AND TRAINING OF THE NATIONAL INDUSTRIAL PERSONNEL IN KAZAKHSTAN (1917–1926).....	48
K.G. Balginbayeva, A.M. Mubarakov MANAGEMENT OF STUDENTS' LEARNING ACTIVITIES USING DIGITAL TOOLS IN GEOGRAPHY LESSONS.....	67
A.A. Doskaraeva, O.H. Mukhatova, A.K. Shashaev, R. Zhalikyzy THE PHENOMENON OF TEACHER IN THE KAZAKH SOCIETY (SECOND HALF OF THE XIX–EARLY XX CENTURIES).....	79
G. Yersultanova, M. Jandildinov, Zh. Zhylytyrova, M. Aimagambetova, A. Bakhtiyar MOTIVATING POTENTIAL OF GROUPING LEARNERS (A2 LEVEL).....	98
R. Zhilmagambetova, A. Mubarakov, Z. Kopeyev, A. Alimagambetova MANAGEMENT OF THE LEARNING PROCESS USING ADAPTIVE PERSONALIZED LEARNING SYSTEMS.....	115
S.Zh. Ibadullayeva, L.B. Ramanova, N.D. Andreeva, M.T. Suleimenova, Zh.Zh. Izbasarova FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES IN THE PROCESS OF TRAINING SPECIALISTS-BIOLOGISTS IN MULTILINGUAL EDUCATION.....	123
A.A. Kaliyeva, L.E. Bazarbayeva, Kh.T. Kenzhebek METHODOLOGY FOR SOLVING PROBLEMS OF ELECTRODYNAMICS USING VECTORS IN THE COURSE OF PHYSICS.....	134
B. Kaplan, K. Zhumagulova, A. Maymataeva FORMATION OF INNOVATIVE EDUCATIONAL CULTURE OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS THROUGH THEIR ACTIVITIES.....	148
E. Kauynbayeva, S.V. Sumatokhin, M.B. Amanbayeva, D.U. Seksenova, A.K. Damenova FORMATION OF DIGITAL CULTURE OF BIOLOGY STUDENTS THROUGH INFORMATION EDUCATION.....	157
G. Mukhametkaliyeva, G. Baltabayeva, A. Alipbayeva, Zh. Zhumaliyeva, A. Bakitov METHODS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE BASED ON NATIONAL VALUES AND FEATURES OF SPEECH CULTURE.....	170
K. Mukhtarkyzy, G. Abildinova, B. Kuanbayeva ADVANTAGES OF USING MOBILE APPS IN PHYSICS LESSONS AT SCHOOL.....	182
R.K. Sadykova, Sh.S. Kuanyshbayeva, A.A. Essimova INCREASING STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE USING NEW TECHNOLOGIES.....	194
N.N. Salybekova, G.I. Issayev, A.I. Issayev, A.A. Konarshayeva METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF EXTRACURRICULAR EDUCATION IN BIOLOGICAL EDUCATION (BY THE EXAMPLE OF THE DEPARTMENT OF PLANTS).....	207
B. Sarimbayeva, G. Keubassova, R. Isbasarova, R. Junussova THE USE OF CASE TECHNOLOGY IN THE METHODOLOGICAL TRAINING OF BIOLOGY STUDENTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE ABILITY TO REFLECT.....	221
B. Temirkhan, M. Velyamov	

METHOD OF TEACHING BIOLOGY BASED ON THE USE OF BIOTECHNOLOGY RESEARCH (ON THE EXAMPLE OF OBTAINING A PECTIN-CONTAINING EXTRACT FROM CARROT EXTRACT).....	231
K.T. Tuenbayeva, A.S. Ualtayeva, N.Sh. Kolbayev THE SIGNIFICANCE OF THE INFOLOGICAL MODEL OF THE ELECTRONIC LIBRARY IN PEDAGOGY.....	243

EKONOMICS

A.A. Abdikadirova, L.M. Sembiyeva, Zh.T. Temirkhanov INDICATORS FOR SCIENCE DEVELOPMENT: A REVIEW OF POLICY DOCUMENTS.....	255
S.N. Abieva, M.A. Kanabekova, A.M. Saparbayeva ANALYSIS OF THE PECULIARITIES OF TAX REGIMES IN KAZAKHSTAN.....	266
L.T. Akilzhanova, A.M. Rakhmetova, N.K. Sarkulova, G.A. Raikhanova STATE MANAGEMENT OF INFORMATION PROCESSES IN THE REGION (KAZAKHSTAN AND FOREIGN EXPERIENCE).....	278
G. Appakova, D. Kaltaeva, G. Muratbayeva, Ye. Nesipbekov, G. Kerimbek MAIN PRIORITIES OF THE COMPANY'S CASH FLOW MANAGEMENT.....	289
M.T. Baimaganbetova ANALYSIS OF THE LONG-TERM IMPACT OF CHANGES IN OIL PRICES ON THE REAL EXCHANGE RATE.....	300
Z. Bashu, L. Sembiyeva, S. Tazhikenova, G. Tazhbenova, B. Zhumatayeva THE NEED TO IMPLEMENT A STRATEGIC AUDIT IN ORDER TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF THE EXECUTION OF PUBLIC FUNDS.....	310
Г.М. Бейсембаева, В.П. Шеломенцева, Ж.К. Алтайбаева, Г.К. Бейсембаева, Э.Е. Ахметова КӨСПІТІК БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҮРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	322
A.Zh. Bukharbayeva, G.N. Bisembayeva, A.K. Oralbayeva, R.K. Aitmanbetova, B.K. Nurmaganbetova DIGITALIZATION AS A WAY TO ACTIVATE INNOVATIVE ACTIVITY IN AGRICULTURE.....	333
N.A. Gumar, M.D. Karimova, A.A. Maukenova, A.P. Beisenov, U.S. Yernazarova EVALUATION OF THE IMPLEMENTATION OF THE POLICY ON TRANSITION TO THE DIGITAL ECONOMY.....	344
B.M. Zhurynov PROBLEMATIC ISSUES OF FORMING PARTNER BUSINESS NETWORKS THROUGH PROJECTS.....	354
Z.O. Imanbayeva, A.A. Aidaraliyeva, M.D. Saiymova, Z. Baimukasheva, D.A. Bekesheva DIGITALIZATION OF THE SECTORS OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN.....	377
A. Xembayeva, Zh. Babazhanova, S. Serikbayev, B. Kuantkan, B. Shoshay DIRECTIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE REGION.....	389
Kürsat Yıldırım, T. Apendiyev, O. Kuanbay DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF TURKEY AND ITS FEATURES.....	402
G. Mukina, M. Sultanova, G. Bayandina, L. Parimbekova, A. Bakpayeva METHODOLOGY FOR ASSESSING THE READINESS OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES TO A VOLATILE ECONOMIC ENVIRONMENT: FINANCIAL AND MANAGERIAL ASPECT.....	416
G. Rakhimzhanova ECONOMIC FEATURES OF THE EFFICIENCY OF HUMAN CAPITAL.....	430
F.D. Salkynbayeva, G.Z. Tayauova, M.D. Saiymova, G.B. Abdishova, A.A. Makenova DEVELOPMENT OF YOUTH ENTREPRENEURSHIP AS AN EFFECTIVE WAY TO SOLVE THE PROBLEMS OF YOUTH UNEMPLOYMENT.....	440
T.S. Sokira, Zh.Zh. Belgibayeva, Kh.N. Sansyzbaeva, L.Zh. Ashirbekova, G.S. Smagulova ASSESSMENT OF THE PANDEMIC IMPACT ON DEMOGRAPHIC PROCESSES IN KAZAKHSTA.....	451
R.Sh. Takhtaeva, M.A. Bayandin, G.K. Demeuova, A. Aliyeva, M.K. Shakibayev FORMATION OF CORPORATE CULTURE AS A FACTOR OF INCREASING THE COMPETITIVENESS OF TOURISM INDUSTRY ENTERPRISES IN KAZAKHSTAN.....	463

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 2. Number 402 (2023), 402-415
<https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.482>
FTAXP:06.71.03

© Kürşat Yildirim¹, T. Apendiyev^{2*}, O. Kuanbay³, 2023

¹Department of Literature, Istanbul Turkey;

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology;

³Ankara University.

E-mail: timur.apendiev@mail.ru

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF TURKEY AND ITS FEATURES

Kürşat Yildirim — Dr. Sciences (History). Professor. Istanbul University. Department of Literature. Istanbul Turkey

E-mail: kurshat.yildirim@istanbul.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8418-6871>;

Timur Apendiyev — PhD. Leading Researcher. Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: timur.apendiev@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>;

Olzhas Kuanbay — PhD doctoral student, junior researcher. Ankara University, Institute of Social Sciences. Ankara, Turkey

E-mail: olkub89@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>.

Abstract. *Introduction.* The proposed scientific article comprehensively examines the demographic development of the Republic of Turkey and its features in 1927-2018. Changes in the number and demographic process of the Turkish population, population growth rates, mortality rates, age characteristics, etc. are considered from a scientific point of view. A detailed scientific examination of the transformation of birth and death rates is being carried out. According to studies conducted in Turkey, this research article reveals a complete picture of the process of growth and aging, as well as fertility and mortality. Ways of solving this problem and tendencies of its prevention are analyzed, an assessment of the implementation of the problem of population rejuvenation is given. The stages of the demographic development of the Republic of Turkey are discussed and confirmed by the historical events of past years. The science of population, which is one of the main topics of social geography in solving the accumulated socio-demographic problems, is considered in depth and in detail, down to the age composition of the population, gender characteristics, education level and the size of the humanitarian resource. The study of the topic discusses the implementation of all state structures and programs that affect the demographic fluctuations of the population of Turkey since its creation as a republic, and demonstrates their impact on subsequent decades.

Keywords: Republic of Turkey, demography, population census, development, population, nations, sociology, statistics

© Yildirim Kürşat¹, Т.Ә. Әпендиев^{2*}, О. Қуанбай³, 2023

¹Стамбул университеті;

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты;

³Анкара университеті.

E-mail: timur.apendiev@mail.ru

ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Kürşat Yildirim — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Стамбул университеті. Әдебиет факультеті. Ыстамбұл, Түркия

E-mail: kurshat.yildirim@istanbul.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8418-6871>;

Әпендиев Тимур Әкімханұлы — PhD, жетекші ғылыми қызметкер. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Алматы, Қазақстан

E-mail: timur.apendiev@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>;

Олжас Қуанбай — PhD докторант, кіші ғылыми қызметкер. Анкара университеті. Әлеуметтік ғылымдар институты. Анкара, Түркия

E-mail: olkub89@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>.

Аннотация. *Kıpcıne.* Ұсынылып отырған ғылыми мақалада 1927–2018 жылдарда Түркия Республикасының демографиялық дамуы мен оның ерекшеліктері жан-жақты зерттеледі. Түркия халқының саны мен демографиялық үдерісі, халықтың өсу қарқыны, өлім көрсеткіштері, жас ерекшеліктері мен т.б. өзгерістер ғылыми тұрғыдан қарастырылады. Туу мен өлім-жітім көрсеткішінің трансформациясына егжей-тегжейлі ғылыми сараптама жасалады. Ғылыми мақаладағы жүргізілген зерттеулерге сәйкес Түркияда өсу мен картаю үдерісі, туу мен өлім-жітімнің толық картинасы көрсетіледі. Аталмыш мәселенің шешу жолдары мен алдын алу үрдістері талқыланып, халықты жасарту мәселесінің жүзеге асырылуына баға беріледі. Түркия Республикасының демографиялық даму кезеңдері талқыланып, тарихи жылдардағы оқиғалармен дәлелденеді. Әлеуметтік-демографиялық мәселелерді шешуде халықтың жас құрамын, жыныс ерекшеліктерін, білім деңгейі мен гуманитарлық ресурс мөлшеріне дейін мүмкіндігінше терең қарастырылады. Тақырыпты зерттеу барысында Түркия халқының Республика болып құрылған кезінен бастап демографияның құбылуына әсер ететін барлық мемлекеттік құрылымдар мен бағдарламалардың жүзеге асуы талқыланып, оның онжылдықтарға берген әсері көрсетіледі.

Түйін сөздер: Түркия Республикасы, демография, халық санағы, даму, халық, ұлттар, әлеуметтану, статистика

© Yildirim Kürşat¹, Т.А. Апендиев^{2*}, О. Қуанбай³, 2023

¹Стамбульский университет;

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова;

³Университет Анкары.

E-mail: timur.apendiev@mail.ru

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

Kürşat Yildirim — доктор исторических наук, профессор. Стамбульский университет, факультет литературы. Стамбул, Турция

E-mail: kurshat.yildirim@istanbul.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8418-6871>;

Тимур Акимханович Апендиев — PhD. Ведущий научный сотрудник. Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова. Алматы, Казахстан

E-mail: timur.apendiev@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>;

Олжас Қуанбай — PhD докторант, младший научный сотрудник Университет Анкары. Институт социальных наук. Анкара, Турция

E-mail: olkub89@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>.

Аннотация. *Введение.* В предлагаемой научной статье всесторонне исследуется демографическое развитие Турецкой Республики и его особенности в 1927–2018 годах. Изменения в численности и демографическом процессе населения Турции, темпах роста населения, показателях смертности, возрастных особенностях и др. рассматриваются с научной точки зрения. Проводится детальная научная экспертиза трансформации показателей рождаемости и смертности. Согласно проведенным в Турции исследованиям, в данной научной статье раскрыта полная картина процесса роста и старения, а также рождаемости и смертности. Анализируются пути решения данной проблемы и тенденции ее профилактики, дана оценка реализации проблемы омоложения населения. Обсуждаются этапы демографического развития Турецкой Республики и подтверждаются историческими событиями прошлых лет. Наука о народонаселении, являющаяся одной из основных тем социально-демографических проблем, рассматривается глубоко и детально, вплоть до возрастного состава населения, гендерных особенностей, уровня образования и размера гуманитарного ресурса. В ходе исследования темы обсуждается реализация всех государственных структур и программ, влияющих на демографические колебания населения Турции с момента её создания как республики, и демонстрируется их влияние на последующие десятилетия.

Ключевые слова: Турецкая Республика, демография, перепись населения, развитие, население, нации, социология, статистика

Кіріспе

Әрбір мемлекеттің қоғамдық, әлеуметтік дамуы жолында халық саны мен оның құрамының маңызы ерекше орын алады. Жалпы, қай кезеңде болса да, халық санағы дегеніміз — белгілі бір уақыт аралығында, белгілі бір аумақта тұратын адамдар санын білдіретін ұғым. Расында да «Халық — қозғалыстағы, үнемі әрі үздіксіз өзгеріске ұшырап отыратын құбылыс». Халықтың жер бетінде таралуы, әрі оған түрткі болар факторлар, халықтың миграциялық қозғалысы, туу мен өлім, халықтың уақыт пен кеңістікке байланысты әртүрлі белгілерінің өзгеруі, адамзат географиясының бір саласы болып табылады. «Әлемнің әр түкпіріндегі көші-қон мен туу халықтың тірі организмдік қозғалысын қалыптастырады. Отырықшы өмір салтының оң не теріс әсері болсын, сол халықтың санына және жалпы сол аймақтағы халықтың қозғалысына тікелей әсер етеді» (Doğan, 2009: 68).

Дүниежүзінде жалпы халық мәселесі ХХ ғасырға дейін тек халық саны мен санағына қатысты ғана зерттелген болса, кейін келе халықтың ерекшеліктері мен қозғалысына, яғни миграциясына, халық санының өзгеруіне де көңіл бөліне бастады. Әлем елдері (мемлекеттер) өздерінің табиғи, экономикалық және мәдени құндылықтарын тиімді пайдалану үшін адам ресурстары мен ерекшеліктерін зерттейді, әрі осы мақсатқа қол жеткізу үшін халық санағына жүгінеді. Ал халық санағы дегеніміз «белгілі бір уақытта ел ішіндегі барлық отбасы мүшелерін қамту үшін демографиялық ақпаратты жинау және оларды белгілі бір мақсаттарға сәйкес пайдалануға, өңдеуге және жариялауға дайын ету» деп көрсетуге болады (Tandoğan, 1998: 3). Кез келген мемлекетте елдің әскери ресурстарын анықтау және салық мөлшерін белгілеу

мақсатында санақ жүргізілген болса, бүгінгі таңда адам ресурстары туралы қажет болуы мүмкін барлық ақпаратқа қол жеткізу үшін халық санағы гендерлік статус, жас құрылымы, ауыл мен қала халқының арақатынасы, ішкі және сыртқы көші-қон қарқыны, халықтың өсуі мен азаю қарқыны, білім деңгейі, жұмыс істейтін салаға сәйкес халықтың таралуы сияқты сипаттамаларды анықтау мақсатында жүргізіледі.

Осы орайда, мақала тақырыбының өзектілігін білдіретін Түркия халқының Республика кезеңінің демографиясы мен оның даму мәселелері үлкен мәнге ие және ол бірқатар ғылыми тақырыптарға арқау болады. Халық пен оның сипаттамалары Түркияның демографиялық трансформациясында өте маңызды. Демографиялық трансформация теориясы барлық қоғамның туу мен өлім көрсеткішінің екеуі де жоғары деңгейден төмен деңгейге өткенін білдіреді. Демографиялық трансформация төрт кезеңді қамтиды: Бірінші кезең — туу мен өлім-жітім айтарлықтай жоғары деңгейге жетеді, екінші кезең – өлім-жітім төмендейді, бірақ туу көрсеткіші әлі де жоғары болады, үшінші кезең – өлім мен туу көрсеткіші бірдей төмендейді және халық санының өсуі тепе-теңдікте болады. Ал төртінші кезең – туу мен өлім деңгейі өте төмен болады (Sertkaya Doğan, 2018: 29). Түркияда өлім-жітім мен туу көрсеткіші төмендеп, халық санының теңгерімді өсімі байқалатын тағы бір кезең бар. Түркияда 1927 жылғы бірінші санақтан кейін 1935 және 1990 жылдар аралығында тұрақты халық санағы жүргізілді. Түркиядағы ауыл халқының үлесі 1927 жылы 75,78 % болса, бұл қатынас 2018 жылы 7,7 %-ға төмендеді, ал қала халқының қатынасы 24,22 %-дан 92,3 %-ға өсті. Демек, 2010 жылы 1927 жылдар арасында ауыл мен қала арақатынасы керісінше өзгерді деген сөз.

Ендігі кезекте, Түркия халқының демографиясында трансформациялық жағдайды немесе түрік демографиясын жеке бір қырынан зерттеу – осы тақырып аясындағы айтулы тақырыптардың бірі саналатыны күмәнсіз. Сонау Осман империясы кезеңінен алғанда түріктерде бала туу көрсеткіші төмен болмаған. Бірақ Түркияның демографиялық құрылымында елеулі өзгерістер болды. Оның басым бөлігі республика кезеңінде жүзеге асырылды. Осы кезеңдегі демография саласында болған ірі өзгерістерді тарихи тұрғыдан қарастыру тақырыпты зерттеудің қажеттілігін артырып отыр. Сонымен қатар соңғы 35–40 жылда болған халық санының өсу қарқынының төмендеуі мен туу деңгейінің төмендеуінің әсерімен қатар Түркияда орын алған урбанизация қарқынының артуы, әйелдердің әлеуметтік және экономикалық өмірге қосқан үлесі, мектептегі білім деңгейінің артуы, бала өлімінің төмендеуі, ана жасының ұлғаюы, үй шаруашылығының азаюы, білім, мәдениет пен әл-ауқат деңгейінің және жан басына шаққандағы табыстың артуы сияқты факторлар демографияда маңызды рөл атқарды. Ал, бұл үдерісті тиісті бағыттар мен салалар бойынша зерттеу тақырыпты жан-жақты қарастыру қажеттігін аңғартады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысын жүргізуде Түркия Республикасы Статистика Институтының (TÜİK) деректері кеңінен пайдаланылып, статистикалық мәліметтерді компьютерлік базаға көшіру арқылы жасалған кестелер мен графиктер қолданылды. Институттың статистикалық материалдары көрсетілген кезеңдегі демографиялық тарихты зерттеу деректері негізінде ғылыми мақаланың құндылығын арттыра түседі. Түркия халқының 1927–2018 жылдар аралығындағы демографиялық өзгерістері талқыланды. Ұсынылып отырған ғылыми мақала демография ғылымының зерттеу заңдылықтарына сәйкес жан-жақты талданып, зерделенді. Тарих пен демография ғылымдарының әдістері және олармен байланысты болған пәнаралық әдістер кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, тарихи кезеңдік әдіс арқылы әр тарихи кезеңге талдау жасалды. Зерттеудің тарихи-типологиялық әдісі мен ретроспективті әдіс-тәсілдері арқылы аналитикалық сараптау

жүргізіліп, Түркия Республикасының демографиялық дамуы мен оның ерекшеліктері және трансформациясы ғылыми талдаудан өткізілді.

Талқылау

Түркия Республикасының демографиясын кеңінен зерттеп жазуда бірқатар ғалымдардың іргелі еңбектері қолданылды. Атап айтар болсақ, Түркияның халық географиясын талқылауда тарихшы-демограф С. Доғанайдың ғылыми еңбегі аса ірі зерттеулердің бірі саналады (Doğanaу, 2014: 227). Сонымен қатар, профессор Ибрахим Аталайдың Түркия географиясымен байланыстырылып жарияланған еңбегінде демографияға қатысты мәселелер назардан тыс қалмады. Түркиядағы Халық санының ақпараттық жүйемен мемлекет тарапынан бақылап басқару жайлы Ч.А. Бозбейоглу мен Р.Х. Тиличтің еңбегі құнды зерттеулердің қатарына кіреді (Bozbeyoğlu, Tiliç, 2011: 104–105). Сол сияқты демограф ғалымдар С. Чухадар мен Лордоғлының «Демографиялық трансформация процесіндегі Түркиядағы қартаю мен проблемалар» атты ғылыми мақаласы тақырыпқа қатысты негізгі зерттеулердің бірі болып, онда қазіргі уақытта өзекті болып жүрген түрік демографиясының жағдайы айтылады. Дидем Даныштың «Демография: халыққа социологиялық көзқарас» атты еңбегінде де демографиялық мәселелер мен оның жолдарына қатысты тұжырымдар жасалған (Danış, 2018: 8).

Демография саласында айтулы орындары бар Түркия ғалымдарының еңбектері де аталмыш ғылыми мақалада кеңінен талқыланып, пікірлері ортаға салынды. Айта кетерлігі, бұл мәселенің тарихына терең үңіліп, яғни республика кезеңіндегі демографияны империя кезеңіндегі демографиямен байланыстыра зерттеген ғалымдар да болды. Олардың қатарында Н. Элибол, Э.З. Карал сынды тарихшы-ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады. Олар Осман империясындағы халық мәселесі мен демографиялық мәселелерге зерттеулер жүргізген. Аталған ғалымдар өз зерттеу жұмысында Османлы кезеңінде басталған халықтардың даму тарихы мен олардың өсімі мен кему факторларына тоқталған және соның республика кезеңіндегі демографиялық жағдайға ықпалын көрсетіп, салыстырмалы талдау жасаған (Elibol, 2007: 148). Расында да Османлы кезеңіндегі демографияның өзіндік ерекшеліктері болып, оның кейінгі кезеңге ықпалы аз болған жоқ (Karal, 1995: 8–10).

Осылайша, Түркияның халық санын Османлы кезеңіндегі тарихи деректерге сүйене отырып зерттеген ғалымдар да аз болмады. Сонымен бірге республика кезеңінің демографиясы мен оның тарихын қарастырып, әр қырынан зерттеу жүргізу қазіргі кезде түрік ғалымдар назарын аударып отыр. Бұдан тыс, демографтардың ғылыми еңбектерінен Түркияның болашақтағы демографиялық жағдайына қатысты мәліметтер берілген. Бұл туралы жекелеген зерттеу орталықтары мен институттардың зерттеушілерінің мәліметтері мысал бола алады.

Зерттеу нәтижелері

Халықтың өсу динамикасын зерттеу жобасы 1963–1967 жылдарды қамтитын 1-ші даму жоспары кезеңінен бастап қолға алына бастады. Бұл жоба халық санының өсу қарқынын және халықаралық көші-қонның болашақ бағыт-бағдарын ескере отырып, әртүрлі сценарийлерді қарастыратын үлкен ауқымды есептік құбылыс десек те болады. 2018 жылғы 21 ақпанда 2017 жылғы (ADNKS) МБХТЖ (мекенжай бойынша халықты тіркеу жүйесі) ескеріле отырып құрылған 2080 жылғы халық болжамы мен туудың және көші-қонның әртүрлі болжамдарына үш сатылы зерттеу әдісі қолданылды. Түркия халқы негізгі есеп бойынша 2040 жылы 100 миллион 331 мың 233 адамға жетеді деп болжанып отыр. Сонымен қатар, 2069 жылға дейін артып, 107 миллион 664 мың 79 адаммен ең жоғары көрсеткішке жетеді. Биылдан бастап азаюы күтілетін халықтың саны 2080 жылы 107 миллион 100 мың 904 адамды құрайды деп болжанған. Осы болжаммен 2018–2025 жылдарға арналған халық санының есептері 81 облыс бойынша

жасалды (TÜİK, 2019a). Түркиядағы демографиялық зерттеулерді Хаджеттепе университетінің халықты зерттеу институты, санақ жылдарының аралық кезеңдерінде, 1968 жылдан 2008 жылға дейінгі 40 жылда 9 зерттеу жүргізді. Бұл ақпаратты көптеген мемлекеттік мекемелер, соның ішінде «Денсаулық сақтау министрлігі мен Мемлекеттік жоспарлау ұйымының (DPTM) қызмет көрсету мен персоналды адам ресурстарын жоспарлау үшін пайдаланды (Қоғ, Eryurt, Adalı Seçkiner, 2010: 3).

Демографиялық трансформация дегеніміз не? Демографиялық трансформация теориясы қоғамның туу және өлім-жітім деңгейінің жоғарғы сатысынан төменгі сатыға өту кезеңін білдіреді. Сонымен қатар, демографиялық трансформация дегеніміз халықтың өмір сүру мерзімі қысқарып, туу көрсеткіші жоғары деңгейден халық санының өсіп, жастардың саны артқанымен туу азайып, халықтың қартаюу кезеңіне өту ретінде көрсетіледі (Çuhadar ve Lordoğlu, 2016: 66). Демографиялық трансформация теоретиктері: «Модернизация, индустрияландыру және урбанизация кезінде әр ел демографиялық эволюцияны еңсеретіндігін, алайда оны әр ел әртүрлі уақытта бастан кешіретіндігін» атап айтады, әрі бұл үрдісті алдымен Еуропа мен Солтүстік Америка, содан кейін Азия мен Латын Америка елдері (Қытай, Үндістан, Индонезия, Бразилия) Мексика және т.б. ең соңғы болып бұл үрдісті Сахараның оңтүстігінде орналасқан Африка елдерінің бастан кешетіндігі болжанған (Danış, 2018). Сонымен, демографиялық трансформация теориясы бес кезеңнен тұратындығы анықталды.

Демографиялық трансформация теориясын ғалымдар (Қоғ, Eryurt, Adalı Seçkiner, 2010: 5) үш кезеңде ұсынды. Бірінші кезең, яғни индустриалды кезеңге дейінгі кезең – туу мен өлім деңгейі жоғары, ал халық санының өсу қарқыны төмен кезең. Екінші кезең — индустрияландырудан басталған денсаулық пен тұрмыс жағдайының жақсаруы нәтижесінде өлім-жітім, одан кейін туу төмендей бастайтын және халықтың өсу қарқыны жоғары болатын кезең. Үшінші соңғы кезең – туу мен өлім деңгейі өте төмен кезең. Бұл халықтың өсу қарқыны өте баяу болатын кезең болып саналады (Қоғ Eryurt, Adalı Seçkiner, 2010: 4–5).

Демографиялық трансформация теориясын төрт кезеңге бөліп қарастыру дұрыстау болады. Мұнда, бірінші кезеңді «өтпелі кезеңге дейінгі кезең» деп айтуға болады. Яғни, туу мен өлім деңгейі өте жоғары кезең. Бұл орташа өмір сүру ұзақтығы қысқа болатын, жастар саны басымырақ өтпелі кезеңдегі халықты білдіреді.

Екінші кезең немесе «өтпелі кезең» уақыты. Бұл даму деңгейінің жоғарылауы, өмір сүру сапасының артуы нәтижесінде медицина мен денсаулық сақтау амал шараларының оңай жүзеге асатын, өлім деңгейі төмендейтін, бірақ туу деңгейі әлі де жоғары болатын кезеңді білдіреді. Бұл кезеңде туу деңгейі жоғары және қоғамда халық санының өсу қарқыны жоғары болатындығы байқалады.

Үшінші кезең демографиялық фазалар арасындағы ауысуды білдіретін «кеш өту» кезеңі — бұл өлім-жітім мен туу деңгейі төмендейтін, халық санының теңгерімді өсуі байқалатын, дамушы елдерге тән элеуметтік-экономикалық кезеңде өмір сүретін кезең.

Төртінші кезең немесе «соңғы үрдіс» кезеңі туу мен өлім деңгейі өте төмен болатын «өтпелі кезеңнен кейінгі кезеңді» білдіреді (Doğan, 2018a: 29; Doğan, 2018b: 51). Бұл кезеңде — егде жастағы халқының саны жоғары, жалпы халқының кемінде 10 % қарттар құрайтын және туу деңгейі төмен (2 %) индустриалды тұрғыда алда, экономикасы күшті қоғамы бар дамыған елдер бой көрсетеді. Бұл елдерде халықтың табиғи өсу қарқыны нөлге тең немесе теріс болып саналады (Şahin, 2018: 56; Doğan, 2018b: 51).

Демографиялық цикл немесе «өтпелі кезең» теориясы бойынша Түркияның ағымдағы жағдайын төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады. Осы пікірге сәйкес, «бірінші кезең — 1935–1945 жылдарды қамтитын кезеңде туу мен өлім деңгейі жоғары.

Екінші кезең — 1945–1965 жылдар аралығындағы кезең. Бұл уақыт аралығындағы кезеңде туу деңгейі жоғары болғанымен өлім-жітім деңгейі төмендейді. Үшінші кезең — 1965–2000 жылдар аралығындағы кезең. Аталмыш жылдар аралығындағы кезеңде туу көрсеткішінің төмендеуімен қатар жүретін өлім-жітім көрсеткіштерінің өсу қарқыны байқалды. Төртінші кезең — 2000 жылдан кейінгі кезеңді қамтитын уақыт әлі де туу мен өлім-жітім деңгейі төмен болатын жаңа кезең» деп танылады (Yüceşahin, 2009: 14). Түркияның демографиялық трансформация үрдісінде 1927–1965 жылдар аралығында пронаталистік (халықтың өсуін жеделдететін) саясат жүзеге асырылған кезең еді. 1965–1980 жылдар аралығында антинаталистік (контрацепция әдісін қолдану арқылы бала тууды төмендету) саясатына көшкен кезең болды. Демек, популяциялық саясат жүзеге асырылды және 1980 мен 2005 жылдарды қамтитын антинаталистік популяциялық саясат құрылған кезеңді және 2014 жылдан кейінгі уақытты қамтитын пронаталистік популяциялық саясатқа оралу кезеңі ретінде көрсетілді (Doğan, 2011: 299; Doğanay, 2014: 226; Koç vd., 2010: 48).

1927–1965 жылдар пронаталистік популяция саясаты жүзеге асырылып, туу және эпидемиялық аурулармен күресу арқылы өлім-жітім азайған кезең болды. Бірінші санақ жылын қарастыруда 1927 жылды бастапқы жыл ретінде көрсету тиімді саналды. 1965 жылды ақырғы жыл деп көрсетуде ең маңызды фактор 1962 жылы Мемлекеттік жоспарлау ұйымының (Devlet Planlama Teşkilati) құрылуы және 1965 жылы Денсаулық сақтау министрлігі және Әлеуметтік көмек көрсету министрлігі (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) қол жеткізілген келісімнің нәтижесінде халықты жоспарлау туралы заңның орындалуы жүзеге асты. Алғашқы бесжылдықтың даму жоспарында «Түркиядағы халық санының жылдам өсуі ұлттық табыстың өсуінен басым болғандықтан, жан басына шаққандағы ұлттық табысты арттыру қиын болады» деген (Doğanay, 2014: 227) түсініктің пайда болуына орай 1927–1965 жылдарды Түркияда пронаталистік популяциялық саясаттың жүзеге асырылған кезеңі ретінде қарастырған дұрыс.

Бұл кезеңде 1930 жылы қабылданған «Қоғамдық денсаулық туралы» заңмен бала өлімін азайту және вакцина қолдану қажеттілігі сияқты ережелер жасалды. Түркия Республикасының Қылмыстық кодексінде түсік жасатуға және түсік түсіруге тыйым салатын ереже 1924 жылы енгізілген. №442 ауыл туралы заң және 1930 жылы №1580 муниципалдық заң осы тұрғыда қабылданған басқа да тиісті заңдар болды. 1983 жылы «Халықты жоспарлау туралы» Заң жарияланды, бала мен ана денсаулығын сақтау аясында қабылданған шаралар бұрын қабылданған шаралармен бірге нәтижелі болғанымен, халық санының өсуіне қайтадан әсер ете алмады. Ғалым, демограф Доғанай айтқандай, «бұл шын мәнінде халықтың көзі ашылып, сауаттануы» деді (Doğanay, 2014: 229). 2000 жылы халық санының өсу қарқыны төмендей бастағандықтан, 2005 жылы «кем дегенде үш бала» ұранымен жаңа дәуір басталды. Бұл кезеңде бала емізу және еңбекке уақытша жарамсыздық бойынша жәрдемақы, бала туу және сүт ақы демалысын беру, әкесіне бала күтіміне байланысты демалыс беру, жалақысы сақталмайтын демалыс мерзімін ұзарту, бала күтіміне байланысты жәрдемақы және т.б. халық санының өсуін қамтамасыз ету шаралары жүзеге асырыла бастады (Şahin, 2016: 237–238).

TÜİK деректерінен жиналған халық мәліметтерге қарағанда Түркия демографиялық трансформацияның үшінші сатысында екендігі байқалады. Бұл (ДТ) теорияға сәйкес, жалпы туу деңгейі халықтың өзін жаңарта алатын шегінен 2,1% төмен түсіп, халық өсімі тежеліп, үшінші кезең де аяқталады және төртінші кезеңге өтеді. Соңғы 15 жылда бала санын көбейту туралы саяси үндеулерге қарамастан Түркия төртінші кезеңге өтудің бірінші шартын орындап, жалпы туу көрсеткіші 2018 жылы 1,99 %-ға төмендеді. Халықтың демографиялық үдерісін болжамдау жобасы бойынша

Түркияда 2069 жылы халық саны ең жоғарғы 107 649 413-ке жетуі тиіс. Содан кейін, халық өсімі тоқтап, тұрақтанатын 2069 жылы Түркия төртінші кезеңнен толығымен өтеді деп болжанған.

Түркиядағы халық санының өзгеруі. Түркия халық санының өзгеруін, халықтың өсу қарқынынан, жоспарсыз нәрестенің дүниеге келуі мен өлім көрсеткіштерінен, азаматтардың өмір жасының ұзақтығы мен жер ауыстыруларынан және тағы басқа да әлеуметтік зерттеулер жүргізу арқылы анықталады (Yüceşahin, 2009: 7). Мұндағы басты мақсат, Түркияның демографиялық өзгерісін тереңірек түсіну болып табылады. Демографиялық трансформация мен оның өзгерістерін анықтауда бірнеше көрсеткіштерді қарастыру қажет. Мысалы, нәрестенің жетілмей шақалақ қалпында туылуы, мезгілсіз өлім, туудың жалпы коэффициенті, халықтың табиғи өсу қарқыны, нәрестелер мен балалар өлімі зерделенуі кезек күттірмейтін мәселелер мен т.б. Түркия Республикасы құрылғанға дейін Селжұқ мемлекеті мен Осман империясы кезеңіндегі Анадолы (қазіргі Түркия) халқы туралы мәліметтерді негізінен тарихи кітаптардан, саяхат қолжазбаларынан, жарғылар мен жылнамалардан және т.б. дереккөздер арқылы анықтауға болады. Осман империясындағы алғашқы халық санағы 1831 жылы жүргізілді, әрі бұл санақ тек әскерге алынатын халықты анықтау үшін ғана жасалған еді. 1844 жылы жеке басын куәландыратын құжат берілетін нөмірді анықтау үшін екінші рет санақ жүргізілді. Екі санақ та арнайы мақсатта жүргізіліп, әйелдер санаққа кірмей қалды. Сонымен қатар, Ыстамбұлды қоса алғанда басқа аймақтарда да халық санағы толыққанды жүргізілмеді. Бұл санақтар ғылыми статистикалық ережелерге сәйкес әрі елдің демографиялық нәтижелерін анықтау мақсатында жүргізілген жоқ (Doğanay, 2016: 169-173; Elibol, 2007: 148, 153; Şahin, 2016: 221; Tandoğan, 1994: 4).

Осман империясында 1831 жылы жүргізілген алғашқы халық санағының нәтижелері бойынша Анадолыда 2,5 миллион, Румелиде 1,5 миллион ер адам тұратындығы анықталды (Karal, 1995: 21). 1885 және 1907 жылдары жүргізілген халық санағында халықтың жас мөлшері, жынысы, кәсібі, этникалық құрамы және діни ұстанымы, туған жері сияқты демографиялық ақпараттар алғаш рет топтастырылды (Elibol, 2007: 154). Түркияда әлемдік стандарттарға сай реттік санақтар алғаш рет 1927 жылдан бері жүргізіліп келеді. 1927 жылға дейінгі Анадолыдағы халық санағы 1-кестеде көрсетілген. Сонымен қатар, 1830-1913 жылдар арасында үздіксіз өсім болғаны және халық санының азайғандығы байқалады. 1923 жылы Түркия Республикасы құрылу барысында мемлекет шекарасына кірмей қалған, кезіндегі Осман империясы тұсындағы жерлердегі халық саны да жаңа санаққа әсер етті.

1-кесте: Анадолыдағы халық санының жылдар бойынша көрсеткіші (1830–1923 жж.)

Санақ жылы	Жалпы халық саны	Санақ жылы	Жалпы халық саны
1830	7–7,5 млн	1897	13 996 мың
1844	10–10,5 млн	1910	15371 мың
1874	12 млн	1913	15821 мың
1884	12,587 мың	1923	13,093 мың

**Дереккөз: (Doğanay, 2014: 171–172)*

Түркияда 1927 жылғы бірінші санақтан кейін 1935 және 1990 жылдар аралығында тұрақты халық санағы жүргізіліп келді. Сонымен қатар, жылсанақтың «00» мен «05» (2000–2005, 2015 жылдар т.б.) деп аяқталатын жылдарда халық санағын жүргізу қолға алынған. 1990 жылдан кейін «00»-мен аяқталатын жылдардағы санақтың жүзеге асырылуы заңмен белгіленді. Осы бағытта Түркияда 2000 жылы 22 қазанда 14-ші жалпы халық санағы өткізілді. 1927–2000 жылдар аралығындағы халық санағы кезінде тікелей сұхбат (De facto) әдісі қолданылды. Бұл кезеңдегі халық санағын 2005

жылдан бері Түркия Статистика институты (TUIK) болып құрылған Мемлекеттік статистика институты (DIE) жүргізді. 2004 жылдан бастап халықты мекен-жай бойынша тіркеу жүйесі (ADNKS) шеңберінде бүкіл ел бойынша барлық мекен-жай ақпараты «Ұлттық мекен-жай деректер қоры» (UAVT) жүйесінде тіркелді. Түркия Республикасы азаматтарының тұрғылықты мекенжайлары Орталық халықты басқару жүйесінің (MERNIS) деректер базасына енгізілген. Шетелдіктердің жеке басын куәландыратын және азаматтық нөмірін сәйкестендіру жүйесі құрылды. Осы салауатты тіркеу жүйесінің арқасында 2007 жылдан бастап жыл сайын халық санағы мекенжайлық тіркеу жүйесі (ADNKS) арқылы де-юре әдісімен жүргізіліп, өткен жылдың (2010) санақ нәтижелері қаңтар айының соңғы аптасында жарияланады (TÜİK, 2011: 3). Түркияда 1927 жылғы алғашқы санақта жалпы халық саны 13 648 270 екендігі анықталды. Дегенмен, 250-370 мыңға жуық халық әскери қызметке және салық төлеу деңгейлеріне байланысты декларацияланбайтындықтан, іс жүзінде нақты халық саны 14 018 270 шамасында деп бекітілді (Doğan, 2018: 298; Doğanay, 2014: 173; Tandoğan, 1994: 6).

Түркия халқы 1927 жылдан бері үздіксіз өсті және халықтың өсу қарқыны белгілі бір кезеңдерде өзгеріп отырды. Екінші дүниежүзілік соғыстың әсерімен 1940–1945 жылдар аралығындағы халықтың өсу қарқыны 10,5 %-ға дейін төмендеді, ал ең жоғарғы өсу қарқыны (28,5 %) 1955–1960 жылдар аралығында тіркелді. Халық өсімінің 1950–1960 жылдардағы жоғарғы қарқыны, екінші дүниежүзілік соғыстың кері әсерлерінің азаюы, көппартиялылықтың әсері, қоғамдық жұмыстардың артуы, өлім-жітімнің азаюы, өлімге әкелетін аурулардың алдын алу әрі емдеу демографияда маңызды рөл атқарды (Tandoğan, 1994: 8). 1965 жылдан кейін халық санының өсуіне арналған саясаттан бас тартылып, халықты қысқарту саясаты маңыздылыққа ие болды. 1975–1980 жылдар аралығындағы халық санының өсу қарқынының төмендеуіне Түркиядан Еуропаға еңбек миграциясы немесе эмиграция себеп болды. 1985 жылдан бастап халық санының өсу қарқынының төмендеуі туу көрсеткішінің төмендеуінің әсерінен екені байқалады. Бұл құлдырауда Түркияды урбанизация қарқынының артуы, әйелдердің әлеуметтік және экономикалық өмірге қосқан үлесі, білім, мәдениет және әл-ауқат деңгейі мен жан басына шаққандағы ұлттық табыстың артуы және жеке табыстың өсуі маңызды рөл атқарды (Akbaş, 2016: 9). 1997 жылы қазіргі халық санын анықтау үшін халық санағы жүргізіліп, бұл сайлау мақсатында нақты санақ ретінде қарастырылмаған және Түркия халқының санының 62 865 574 болғаны байқалды (Özgür, 1998: 8; Özgür 2003: 44; Köksal, 1997: 214).

2000 жылы халықтың жылдық өсу қарқыны 1997 жылмен салыстырғанда (25,21 %) құраса, 1990 жылмен салыстырғанда (18,28%) жоғары өскендігі байқалады. 2000 жылдан бастап халықтың өсу қарқыны төмендей бастады, ал 2017-2018 жылдар аралығындағы халық санының өсу қарқыны 14,7 %-ға дейін төмендеді. 2000 жылғы жалпы халық санағы (Genel Nüfus Sayımı) бойынша халықтың жылдық өсу қарқыны 2007 жылғы 5,75 %-ды құрады. 2000 жылмен салыстырғанда халық санының төмендеу себебі, 2007 жылы МБХТЖ-мен (ADNKS-мекенжай бойынша халықты тіркеу жүйесі) жүргізілген халық санағында тек халық санына тіркелген адамдар ғана есептелген. Алайда 2000 жылғы санақта туу туралы куәлігі жоқтардың барлығы есепке алынды. Оның үстіне, 2000 жылғы санақта артық есептелген халықтың, яғни «ойдан шығарылған көрсеткіштің» 2007 жылғы санақта жойылып кетуі де бұл жағдайдың орын алуына себеп болды (Bozbeyoğlu ve Tiliç, 2011: 104–105). Халық санының өзгерісі төмендегі 2-кестеде нақты көрсетілген.

2-кесте: Түркия халық саны мен халықтың жылдар бойынша өсу қарқыны (1927–2018)

Санақ жылы	Халық саны	Санақ кезеңдері	Халық санының арту көрсеткіші	Халықтың өсу қарқыны (%)
1927	13.648.270	---	---	---
1935	16.158.018	1927-1935	2.509.748	21,10
1940	17.820.950	1935-1940	1.662.932	17,03
1945	18.790.174	1940-1945	969.224	10,59
1950	20.947.188	1945-1950	2.257.014	21,73
1955	24.064.763	1950-1955	3.117.575	27,75
1960	27.754.820	1955-1960	3.690.057	28,53
1965	31.391.421	1960-1965	3.636.601	24,62
1970	35.605.176	1965-1970	4.213.755	25,19
1975	40.347.719	1970-1975	4.742.543	25,00
1980	44.736.957	1975-1980	4.389.238	20,65
1985	50.664.458	1980-1985	5.927.501	24,88
1990	56.473.035	1985-1990	5.808.577	21,71
1997	62.865.574	1990-1997	6.392.539	15,32
2000	67.803.927	1997-2000	4.938.353	25,21
		1990-2000	11.330.892	18,28
2007	70.586.256	2000-2007	2.782.329	5,75
2008	71.517.100	2007-2008	930.844	13,10
2010	73.722.988	2009-2010	1.161.676	15,90
2011	74.724.269	2010-2011	1.001.281	13,49
2012	75.627.384	2011-2012	903.115.	12,0
2013	76.667.864	2012-2013	1.040.480	13,7
2014	77.695.904	2013-2014	1.028.040	13,3
2015	78.741.053	2014-2015	1.045.149	13,4
2016	79.814.871	2015-2016	1.073.818	13,5
2017	80.810.525	2016-2017	995.654	12,4
2018	82.003.882	2017-2018	1.193.357	14,7

*Дереккөз: (TÜİK, 2019 с.)

Түркияның Республика болып құрылғаннан бері Түркия халқының үздіксіз ұлғаюы ішкі көші-қонның әсерімен қалалар санын арттырды. Қалалар саны тез өсіп, мегаполистерді құрады. Мегаполистердің көбеюімен жақын маңдағы ауылшаруашылық аймақтары қоныстануға ашылды да, «төртқабырға бір шатырлы» жертам үйлердің саны жылдам артты, экологиялық, көлік және жасыл кеңістік проблемалары пайда болды. Алайда еңбекке жарамды халық санының артуы жаңа жұмыс орындарының ашылуын қажет етті, ал ресурстардың жеткіліксіздігі жұмыссыздық деңгейін жоғарылатты (Gümüş, 1998: 64).

Белгілі болғандай, халық санының өзгеруіне әсер ететін негізгі факторлар туу, өлім және көші-қон болып саналады. Туу мен өлім атты осы екі негізгі демографиялық фактор халықтың жасы мен жыныстық құрамын анықтайды. Түркияда туу көрсеткіші төмендеу үрдісі бар. Туудың жалпы коэффициенті — 15–49 жас аралығындағы әйелдердің бала туатын жастағы әйелдерге шаққанда болуы мүмкін балалардың жалпы санын білдіреді (Ақбаş, 2016: 10). Жалпы халық санағында 1970 жылдан бастап дүниеге келген балалардың санағы жүргізіліп, бала туу ақпаратын жинақтау басталды. 1980 жылдан бастап қазіргі бала туу деңгейін анықтау мақсатында, санақ алдындағы соңғы жылдағы туу көрсеткіштері жинақтала бастады. Түркиядағы жалпы туу коэффициенті 1980 жылы 105,3 % болды. Ал 2001 ж. 82,7 % болса, 2010 жылы 72,8 % ды құрады, ал 2018 жылы 66,8 %-ға жетті. Бұл үдерісте мың халыққа шаққанда тірі туылғандар саны

2001 жылы 20,3 %-ды көрсетсе, 2010 жылы 17,2 % болды. Ал 2018 жылы 15,3 %-ға дейін төмендеді. Түркияда 1960-1965 жылдары жалпы туу көрсеткіші 6,2 % болса, (Atalay, 1994: 258) бұл көрсеткіш 1980 жылы 3,41 %, 1990 жылы 2,65 %, 2001 жылы 2,38 %-ға дейін төмендегенін 3-кестеден көруге болады. 2018 жылы 1,99 % деңгейіне дейін құлдырады. Дүниежүзіндегі және Түркиядағы экономикалық және әлеуметтік дамуға орай, әрі әл-ауқат деңгейінің артуына байланысты туу көрсеткіші төмендеді. Бала туу көрсеткіші төмендеуде ана жасының ұлғаюы да маңызды рөл атқарады. Ана атанудың орташа жасы 1980 жылы 28,16 жас болса, 2001 жылы ол 26,2-ге дейін төмендеп, 2018 жылы қайта 28,9 жасқа өсті.

3-кесте: Туу көрсеткіштері (1980-2018 жж.)

Жылдар	Жалпы фертильділік коэффициенті	Туудың жалпы коэффициенті (%)	Мың халыққа шаққанда тірі туғандар саны (%)	Аналардың орташа жасы
1980	3,41	105,3	24,7	28,16
1985	2,59	81,15	19,5	28,63
1990	2,65	83,68	20,9	27,71
2000	2,53	86,5	21,6	28,08
2001	2,38	82,7	20,3	26,7
2005	2,12	74,3	18,2	27,0
2010	2,08	72,8	17,2	27,7
2014	2,18	74,4	17,5	28,4
2015	2,15	72,9	17,1	25,5
2016	2,11	71,0	16,5	28,6
2017	2,07	69,6	16,1	28,7
2018	1,99	66,8	15,3	28,9

*Дереккөз: (TÜİK, 2019 с.)

Соңғы жылдары Түркияда өмір сүру ұзақтығы мен халықтың қартаюу жасы артты. Егде жастағы (65 жас) және одан да жоғары жастағы халықтың үлесі: 2018 жылы 8,7 %, 2023 жылы 10,2 % болса, 2040 жылы 16,3 %, 2060 жылы 22,6 %, ал 2080 жылы 25,6 % болады деп болжанады. 2023 жылы Түркия 10,2 пайыздық көрсеткішпен «кәрі» елдердің қатарына кіріп отыр. Бұл Түркияның әлдеқашан қартайғанын көрсетеді. Бұл ретте егде жастағы адамдардың қоғамға салмақ коэффициенті 2018 жылы 12,9 %-ды құраса, 2080 жылы 43,6 %-ға дейін өседі деп болжанған. Сәйкесінше, егде жастағылар еңбекке қабілетті халық пен ел экономикасына айтарлықтай салмақ түсіретіні белгілі. Әлеуметтік қамсыздандыру жүйелері мен денсаулық сақтау шығындарының ұлғаюы ел бюджетіне түсетін ауыртпалықтың алдын алатын сақтық шаралары қабылдануы керек. Қажетті құқықтық және әкімшілік реттеулер жасалып, қарттардың, әсіресе қарт әйелдердің өмір жасын ұзарту мүмкіндіктерін арттыру керек.

2018 ж. жоғары болған 10–14 және 15–65 жас топтары бірте-бірте азайып, егде тартып бара жатқаны байқалады. Мұны 65 жастан асқандар көрсеткішінің өсуімен түсіндіруге болады. Бұған өлім-жітім мен орташа өмір сүру ұзақтығы кіреді. Өмір сүру ұзақтығында әйелдер табиғи көрсеткіші ер адамдардан жоғары болатыны байқалады. Ал 2040 ж. 0–14 жас тобының 20 %-дан 19,3 %-ға дейін төмендейді деп болжнуы, Түркияның жастары басым халыққа ие болу ерекшелігінің аяқталып, халықтың өз-өзін қайта жасарта алмайтынын әрі азая бастайтынын көрсетеді. Алайда, 2018 жылы еңбекке қабілетті халықтың үлесі 67,8 % болса, 2080 жылы 58,7 %-ға дейін төмендейтіні болжанған. Қоғамда 0–14 жас тобының төмендеуімен қатар халық санының 65 жастан асқандармен ұлғаюы демографияда маңызды рөл атқарады.

Еңбекке қабілетті халық шамамен 9 %-ға төмендеуіне қарамастан, еңбекке жарамды халықтың үлесі әлі де қоғамға бірталай мүмкіндіктер береді. 2040 жылға дейін еңбекке қабілетті жастағы жастардың арақатынасы сақталатыны байқалады. Барроу «мүмкіндіктер терезесі» деп атаған бұл жағдай ұлттық табыстың өсуіне және елдің экономикалық дамуына мүмкіндіктер береді деп қарастырылады.

Қорытынды

Түркия мемлекеті Республика болып құрылғалы бері жүз жылдың ішінде халықтың үздіксіз артуы ішкі көші-қонға да әсер етіп, қалалар санының тез өсуіне де ықпал етті әрі ірі мегаполистер де пайда болды. Ірі қалалардың бой көтеруімен қоса, оған жақын маңдағы ауылшаруашылық аймақтары да қоныстандырыла бастады. Сәйкесінше, ретсіз салынған «төрт қабырға бір шатырлы» саз үйлердің де қарасы көбейді. Экологиялық проблемалар пайда болды. Дегенмен, еңбекке жарамды халық санының артуы жаңа жұмыс орындарының ашылуына түрткі болды. Урбанизацияның қалыптасуы Түркияның демографиялық құрылымына елеулі өзгерістер алып келді. Бұл өзгерістердің кейбірі әйелдердің бизнес секторына қатысуының артуымен, мектептегі білім деңгейінің жақсаруымен, туу коэффициенті көрсеткішімен, нәресте өлімі және үй шаруашылығының азаюымен, ана жасының ұлғаюымен сипатталатын күрделі құбылыс. Мысалы, Түркияда туу деңгейі төмендеді. 1960 жылдары жалпы бала туу көрсеткіші 6–7 % болса, бүгінде бұл көрсеткіш 1,99 % деңгейіне дейін төмендеген. Дүниежүзіндегі және Түркиядағы экономикалық және әлеуметтік дамудың ілгерілеп, әл-ауқат деңгейінің артуымен туу көрсеткіші де төмендеді. Бала туу көрсеткішінің төмендеуінде ана жасының ұлғаюы да маңызды рөл атқаратыны белгілі.

1935 жылы 0–14 жас аралығындағы тұрғындар Түркия халқының 41,2 пайызын құраса, туу көрсеткішінің бәсеңдеуімен 2018 жылы 23,4 пайызға төмендеді. Осы кезеңде егде жастағы халық саны 3,9 %-дан 8,8 %-ға өсті. Демек, халық жылдан-жылға қартаюуда. Еңбекке қабілетті жастағы халықтың (15–64 жас) арақатынасы 1935 жылғы 54,4 %-дан 2018 жылы 67,8 %-ға дейін ұлғайғандығын көрсетеді. Шындығында, бұл ретте нәресте өлімінің төмендеуінен гөрі, алдыңғы кезеңдердегі жоғары туу көрсеткішінің әсері маңызды рөл атқарады. Еңбекке қабілетті жастағы халықтың жоғары болуы Түркияға жұмыс күші мен даму үшін үлкен мүмкіндік береді. Жалпы демографиялық салмақ коэффициентінің өсу тенденциясы егде жастағы тұлғалардың ұлғаюы нәтижесінде пайда болады. Егде жастағы адамдар тәуелділік коэффициентіне сәйкес, еңбекке жарамды халық пен ел экономикасына ауыр салмақ түсіреді. Жасы ұлғайған тұрғындардың денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру шығындары жастарға қарағанда қымбатырақ. Түркияның орташа жасы 1935 жылы 21 жас болса, 2018 жылы 32-ге көтерілді.

Бұл көрсеткіш те Түркияның қартайып келе жатқанын көрсетеді. Ауыл тұрғындарының орташа жасы бала туу деңгейіне байланысты жоғары. Белгілі болғандай, ішкі көші-қонға жастардың көптеп қатысуына байланысты, зейнет жасындағы егде жастағы тұрғындар ауылдық жерде тұруды жөн көрді. Түркиядағы еңбекке қабілетті халықтың жұмысқа тартылу деңгейі 2018 жылы 58,4 пайызды құрады, ал оның 12,6 пайызы болса жұмыссыздар. Түркияда 20 пайыздан 17,7 пайызға дейін төмендеген ауыл шаруашылығындағы жұмыспен қамту деңгейі дамыған елдермен салыстырғанда жоғары. Ауыл шаруашылығындағы халық дамыған елдердегідей қызмет көрсету саласына көбірек ден қояды деп болжанған. Бұл оң көрсеткіш болғанымен, қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін халықтың аз қамтылған кәсіптік топтарға көбірек шоғырлануы құптарлық іс емес. Дегенмен, қай сала болсын халық үшін табысы жоғары және жоғары білімді адамдар басқарса шын мәнінде құптарлық жағдай. Әйелдердің қалаларда іскерлік өмірге кірісуінің әсері және бала санының азаюы да бұл көрсеткіштің одан әрі төмендеуіне себеп болды.

REFERENCES

- Akbaş Y., 2016 — Türkiye'nin Nüfus Coğrafyası, Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, [Population Geography of Turkey, Human and Economic Geography of Turkey] Doğanay, S. ve Alım, M. (Eds.), 1.Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2016. – 2, 3, 9, 10 p. [In Turk.].
- Atalay İ., 1994 — Türkiye Coğrafyası, [Geography of the Turkey] (4.Baskı). Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir. 1994. – 258 p. [In Turk.].
- Bozbeyoğlu A.Ç., Tılıç H.R., 2011 — Türkiye'de Değişen Nüfus Bilgi Sisteminin Kamu Yönetimine Katılan ve Kamu Hizmetlerinden Faydalanan 'Vatandaşla' İlişkisi, [The Relationship of the Changing Population Information System in Turkey with the 'Citizen' Participating in the Public Administration and Benefiting from Public Services] Amme İdaresi Dergisi, 44 (1), 2011. – Pp. 89–112 . [In Turk.].
- Çuhadar S.G., Lordoğlu K., 2016 — Demografik Dönüşüm Sürecinde Türkiye'de Yaşlanma Ve Sorunlar, [Aging and Problems in Turkey in the Demographic Transformation Process] İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (54), 2016. – 66 p. [In Turk.].
- Danış D., 2019 — Demografi: Nüfus Meselesine Sosyolojik Bir Bakış, [Demography: A Sociological Look at Population] Türkiye Bilimler Akademisi, Ulusal Açık Ders Malzemeleri. 01 Mart 2019 tarihinde <http://www.acikders.org.tr/course/view.php?id=86> adresinden erişildi. 2018. – used Hacettepe University datas. [In Turk.].
- Doğan M., 2009 — Demographic Movements in the Township of Büyükçekmece, Management and Education Academic Journal. Vol.5. № 2, Bulgaristan, 2009. – Pp. 68–75. [In Eng.].
- Doğanay H., 2014 — Türkiye Beşeri Coğrafyası, [Human Geography of Turkey], 4. Baskı, Pegem Akademi, Ankara. 2014. – 632 p. [In Turk.].
- Doğanay S. ve Alım, M., 2016 — Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, [Human Geography of Turkey], Pegem Akademi, Ankara. 2016. – Pp.169–173. [In Turk.].
- Elibol N., 2007 — Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları, [Population Issue and Demographic Studies in the Ottoman Empire] Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 12 (2), 2007. –Pp. 135–160. [In Turk.].
- Karal E.Z., 1995 — Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, [First Census in the Ottoman Empire 1831] Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara. 1995. – 21 p. [In Turk.].
- Koç İ., Eryurt M.A., Adalı T. Seçkiner P., 2019 — Türkiye'nin Demografik Dönüşümü. [Turkey's Demographic Transformation] Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayını, Ankara. 01 Mart 2019 tarihinde http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TurkiyeninDemografikDonusumu_220410.pdf adresinden erişildi. 2010. – Pp. 3–5. [In Turk.].
- Gümüş A.E., 1998 — Türkiye Nüfusu, Türkiye Coğrafyası, Serter N. (Ed.), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir aktaran Akbaş, Y. (2016). “Türkiye'nin Nüfus Coğrafyası”, Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Doğanay, S. ve Alım, M. (Eds.), 1. Baskı, Pegem Akademi, Ankara. 1998. – 64 p. [In Turk.].
- Özgür E.M., 1998 — Türkiye Nüfus Coğrafyası, [Population Geography of Turkey], GMC Basın-Yayın, Ankara. 1998. – 8 p. [In Turk.].
- Özgür E.M., 2003 — XXI.Yüzyılın Başında Türkiye Nüfusu, [Population of Turkey at the Beginning of the XXI Century], Coğrafi Bilimler Dergisi, 1 (1), 2003. – 44 p. [In Turk.].
- Sertkaya D.Ö., 2018 — Türkiye'ye 2040 ve 2060 Nüfus Projeksiyonlarına Göre Demografik Fırsatlar, [Demographic Opportunities for Turkey According to 2040 and 2060 Population Projections] TİDSAD, 5 (18), 2018. – 29 p. [In Turk.].
- Sertkaya D.Ö., 2018 — Nüfus Coğrafyası, Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, [Population Geography, Human and Economic Geography] Sertkaya Doğan, Ö. ve Doğan, M. (Eds.), Pegem Akademi, Ankara. 2018. – 51 p. [In Turk.].
- Şahin S., 2018 — Geçmiş, Günümüz ve Gelecekte Nüfus Gerçeği, 4. Baskı, [Population Facts in the Past, Present and Future, 4th Edition] Pegem Akademi: Ankara. 2018. – 14 p. [In Turk.].
- Şahin C., 2016 — Türkiye Nüfusu, [Turkey Population], Kanat M.H. (Ed.), Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği, 2016. – Pp. 237–238. [In Turk.].
- Tandoğan A., 1998 — Türkiye Nüfusu, Eser Ofset, [Turkey Population] Trabzon.1998. – 36 p. [In Turk.].

Tanođlu A. — Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketleri (1950-1951), [The Last Migration Movements of Bulgarian Turks (1950-1951)] İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 14 (1-4), 1953. – Pp.128–161 [In Turk.].

Tanođlu A., 1969 — Beşeri Cođrafya: Nüfus ve Yerleşme, [Human Geography: Population and Settlement, Volume 1, 2nd Edition] Cilt 1, 2. Baskı, TaşMatbaası, İstanbul. 1969. – 29 p. [In Turk.].

TİK, Nfus Projeksiyonları 2018-2080. 01 Mart 2019 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?jsessionid=hpcGhRPBm4LR5kjP1s6DQMDv0v7sHkGKwnjKs7jyM3WvCpCkT146!-1445530805?id=30567#> adresinden erişildi. [Population Projections 2018-2080.] 2019. – used TİK datas. [In Turk.].

TİK, İstatistik gstergeler 1923–2011. 01 Mart 2019 tarihinde [Statistical indicators 1923–2011] http://tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=158 adresinden erişildi. 2011. – used TİK datas. [In Turk.].

TİK, Genel Nfus Sayımları. [General Censuses] 01 Mart 2019 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1047 adresinden erişildi. 2019 b.used TİK datas. [In Turk.].

TİK, Adrese Dayalı Nfus Kayıt Sistemi (ADNKS). [Address Based Population Registration System (ADNKS)] 01 Mart 2019 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 adresinden erişildi. 2019 c. used TÜİK datas. [In Turk.].

TÜİK, Hayati İstatistikler. [Vital Statistics] 01 Mart 2019 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1060 adresinden erişildi. 2019 ç. used TÜİK datas. [In Turk.].

Yüceşahin M.M., 2009 — Türkiye'nin demografik geişşrecine cođrafı bir yaklaşım, [A geographical approach to Turkey's demographic transition], Cođrafı Bilimler Dergisi, 7 (1), 2009. – 7, 14 ss. [In Turk.].

Publication Ethics and Publication Malpractice in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

**[www: nauka-nanrk.kz](http://www.nauka-nanrk.kz)
ISSN 2518–1467 (Online),
ISSN 1991–3494 (Print)**

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en>

Заместитель директор отдела издания научных журналов НАН РК Р. Жәліқызы

Редакторы: М.С. Ахметова, Д.С. Аленов

Верстка на компьютере Г.Д. Жадыранова

Подписано в печать 30.04.2023.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать - ризограф. 27,5 п.л. Тираж 300. Заказ 1.